Як видається, варто бодай коротко прокоментувати останній з названих творів — "Трагедія століття" (1996). У цій картині я ставив за мету показати глобальну жорстокість, трагедійну безглуздість воєн взагалі. Для цього було обрано сакрально-філософський ключ для розв'язання теми в образно-метафоричному плані. Суть твору така. Після широкомасштабної взаємознищувальної битви з Неба на грішну землю, підсвічену серпиком місяця, зійшов Господь. Те, що він побачив, болісно вразило його...

Сферична поверхня обпаленої війною землі, майже всуціль вкрита тілами убитих воїнів протиборствуючих сторін; фосфорична підсвітка зеленої поверхні й нічного стривожено-мерехтливого неба; суворо-зосереджене обличчя Всевишнього, що крокує землею, ледь торкаючись її поверхні ступнями ніг; навічно застигли у різних страдницьких позах солдати — все це сповнює твір глибоким тривожно-драматичним змістом. "Чи для того я створив світ і вас, люди, щоб ви нищили один одного?!" — ніби промовляє розхвильований Бог...

Циклом своїх живописних творів на воєнну тематику як митець я утверджую думку: війні — Ні!

Петро Басанець

професор НАОМА, народний художник України

Портрет героя

Ніч перед 15 вересня 1943 року була тиха і тепла. У темному небі гули літаки. Всі чекали приходу радянських військ. Удосвіта між дворами стали пробігати люди.

— Кажуть, на тому боці села уже наші.

І справді, незабаром з боку Сваричівки на величезних машинах з причепами в'їжджали червоноармійці. Маскувались під високими вербами й тополями. Під нашими теж стояло кілька машин, біля яких метушились солдати. Один, в шинелі, без каски, стояв на стежці. Побачивши нас з матір'ю, запитав:

— Як ви тут?

— Та нічого, живі, — відповіла моя мати.

— А як би нашим хлопцям гарячої картопельки?

Через годину-півтори ми всією великою сім'єю сиділи за довгим дідівським столом і пригощались варениками, картоплею та гарячим молоком, розпитували, дивувались, знайомились, кого як звуть. Того першого — Петром.

Після сніданку воїни пішли до машин відпочивати: там грали, співали, читали "Тьоркіна". Петро ж лишився роздивлятися мої картини, портрети, малюнки, фотокартки. Потім ми фотографували разом, лазили у льох проявляти.

Щоразу, коли льох аж двигтів від гулу літаків чи машин, Петро вибігав дізнатися, що там. І тоді його невисока, трохи зігнута постать чітко виділялась у відчинених дверях на тлі неба.

Увечері при світлі моргуна ми разом розбивали на клітинки папір, щоб намалювати портрет Верховного Головнокомандуючого.

— У нас у Києві є художня школа. Скінчиться війна, приїжджай навчатися. Я покажу тобі музеї, картини справжніх художників. У мене в Києві лишилась мати. Не знаю, чи жива. Приїдеш, привітає тебе, як і твоя нас...

Єфрейтор
Басанець П.О.

На ранок ми знову захопились фотографуванням. Цього разу я посадив Петра на порозі хати, проти відчинених дверей, щоб краще виділялось обличчя. Він був у вицвілій на сонці гімнастерці, так само вигорілій пілотці. Посміхаючись, Петро промовив:

— Нічого, мабуть не вийде. Та й хто там буде дивитись на ту фотокартку.

Я довго наводив об'єктив, вибирав найвигіднішу точку, потім вставив касету, гучно клацнувши затвором "Монокля", і знову — до льоху.

— Ось скоро закінчимо війну будемо продовжувати навчання, — говорив Петро. — Готуємось. Незабаром будемо звільняти Київ, а там — "Дайош Берлін". Від самого Сталінграда йдемо. Вашу Чернігівщину звільнили, Бахмач, Ічню і твою Бурімку.

Знадвору донісся гуркіт тягача. Льох знову здригнувся. Петро підхопився і вибіг. А я, накривши картузом тарілку з проявником, нетерпляче чекав, що він ось-ось повернеться. Проте солдата не було. Переклавши пластинку у фіксаж, я вийшов наверх. Вулицею одна за одною йшли машини. Витираючи кінчиком хустини сльози, мати простягнула мені клаптик паперу, на якому був позначений номер польової пошти, ім'я і прізвище.

Біля клуні, де стояли Петрова машина і причеп, не було вже нікого. Я вибіг на вулицю. З машини, що була вже аж за церквою, хтось махав рукою. По Крупичпольському і Сваричівському шляхах йшли танки, мчались кіннотники. Могутня армія рухалась на Київ.

Я повернувся до льоху закінчувати роботу. Негатив, де Петро сидів на порозі хати, виявився хоч і не зовсім вдалим, але трохи кращим за попередні. Хотілось якнайшвидше віддрукувати. На жаль, карточки виходили темні, невиразні. Один за одним я підкладав клаптики паперу, сподіваючись одержати бажаний відбиток. Солдат з'являвся дуже повільно і,

як тільки починав бути схожим, все темніло, запливало чорною плівкою. Я повторював все спочатку: протирав пальцями, грів, придивлявся...

На все життя запам'ятав я Петрові чорні очі, ніс з горбинкою, як на скульптурах грецьких героїв, м'який вираз трохи дитячого обличчя, пілотку, погони з трьома золотистими личками-нашивками, вицвілу на сонці, майже білу гімнастерку.

Врешті-решт мені все ж вдалося зробити кілька фотокарток, які я відіслав Петрові Товаровському навздогін.

Наприкінці 1943-го я теж пішов до армії. Служив аж на Далекому Сході. Писав Петрові звідти, з Маньчжурії, з Кореї, але відповіді ні я, ні моя мати так і не одержали.

Минали роки. Як найдорожча реліквія фотокарточка Петра весь час була зі мною. Навчаючись у Києві, все сподівався зустріти його. Але як, де? Та якось я проходив комісію в одному з військкоматів Києва і — о доле! — в кабінеті військкома побачив збільшений з моєї фотокарточки портрет Петра. Ті ж очі, ніс, погони з трьома смужками. А на лівому боці гімнастерки — зірочка Героя, домальована невідомим художником. Затамувавши подих, читаю: "Герой Радянського Союзу П. Товаровський". Значить знайшовся, живий!

Комісар підказав мені, що всі відомості про Петра можна знайти у селі Новопетрівцях, де розміщений музей оборони Києва.

Буквально з військкомату я відправився до села. Їхав і уявляв картину нашої зустрічі. У музеї велика, збільшена і дуже заретушована фотокарточка Петра і плакат "Герой Радянського Союзу П.Товаровський" лежали поряд під склом. На бойовому листку читаю: "Герой Радянського Союзу Петро Товаровський обороняв Київ у 1941 році. Відбивав танкові атаки німців, що рвались на Київ. Брав участь в обороні Ленінграда. У Сталінградській битві підбив 7 танків ворога. На Орловсько-Курській дузі підбив 2 танки. Бився під Конотопом та Бахмачем, звільняв Ічню. Одержав високе звання Героя за форсування Дніпра. 6 жовтня 1943 року загинув смертю героя разом з п'ятьма товаришами".

Загинув. Значить, надії на побачення нема. Ніяких рідних і знайомих у музеї не згадано. Повернувшись додому, збуджений всім, що сталося за останній день, я почав малювати великий портрет Петра для наступної виставки, присвяченої Збройним Силам СРСР. Портрет був закінчений і виставлений до дня Перемоги на виставці ветеранів Вітчизняної війни. І раптом, у день відкриття виставки, до мене підбігає художник Борис Шац.

— Ти знаєш, що ти зробив? Ти намалював портрет мого найкращого друга дитячих і шкільних років. Я впізнав його одразу. Дуже схожий! Звідки ти про нього знаєш? Я кілька разів намагався малювати Петра за уявою, але з того нічого не виходило, у мене ж не лишилося жодної фотокарточки.

Борис підказав мені, де живуть мати і брат Петра.

І ось переді мною мати Героя. Зігнута, старенька. Нелегке життя лишило свій відбиток на обличчі. Кілька борозенок зморщок на відкри-

тому чолі і майже стільки ж на краєчках очей. Вони розходяться в різні боки і підсилюють їхню теплоту. Тремтячими руками тримає вона портрет сина. То придивляється, то цілує його.

— Схожий, дуже схожий, — крізь сльози промовляє вона. І тут же запитує мене:

— Так оце він такий був за два тижні до своєї загибелі?..

П. Басанець. Портрет Петра Товаровського. *1943*

Переглядаю останні листи Петра і товаришів до матері. Ось один із сталінградських: "Я вже під Сталінградом. Був наводчиком. Всі мої товариші загинули в нерівному бою. Мене призначено командиром гармати... Мені доручили віднести донесення в штаб, що містився біля самої Волги. Група німецьких автоматників прорвалась і закидала мене гранатами. Я був поранений у ліву ногу багатьма дрібними осколками. Та днів через 10–15 буду здоровий. І знову — на фронт".

Другий лист:

"Як ти там, моя дорога мамо? Не хвилюйся за мене. Я вже не такий хлопчик, котрого ти водила за ручку вулицями рідного Києва. Ми йдемо на захід і скоро наш любимий Київ буде знову вільним".

У липні Петра прийняли кандидатом у члени КПРС.

Ось лист його командира батальйону, Героя Радянського Союзу полковника Шагало: "Я особисто відвідав бойові порядки, де побували танки ворога. Винятково сумне враження справила на мене гармата Петра Товаровського. Колесо було розбите, лафет роздавлений. Тут же у різних позах, котрі свідчать про те, що гармата вела бій до останнього подиху, лежала вся перебита обслуга гармати на чолі зі своїм відважним командиром. Поряд догорали підбиті 10 танків та 7 автомашин ворога".

Похований Петро у Горностайполі, в 50 кілометрах від Києва. Петрова гармата з його портретом на щитку встановлена у Сталінградському музеї. Його портрети — в історичному музеї Києва та в музеї оборони в Новопетрівцях. Про нього багато писали у фронтових газетах, коли йшлося про Сталінградську битву, а також Київську, і завжди друкували мій малюнок Героя Петра Товаровського.

Дбайливо все це зберігає мати мужнього воїна разом з дипломом та Золотою зіркою Героя.

Я прощаюсь з Марією Петрівною. Обіймає, цілує, промовляючи:

— Ви для мене тепер, як рідний. У вас теж батько і два брати загинули на фронті. Я побачила свого сина. Ніби живий тепер він зі мною. Приходьте до нас частіше.

Хоч і далекими стали ті роки і дні нашої зустрічі з Петром, але в моїй пам'яті чітко і назавжди лишився його образ — скромного, щирого і хорошого товариша. За чотири дні нашої дружби він і словом не згадав про свої геройські вчинки, яких мав уже чимало. Він, як і багато інших юнаків, мріяв про життя, про навчання, про щасливе майбутнє, а у 20 неповних літ загинув за Батьківщину як герой, виїхавши на фронт добровольцем.

Часто я буваю у рідній Буримці, де ми зустрілись, і ніби наяву бачу тут Петра, який сидить на порозі, чую, як він заходить разом зі мною до хати і стає поряд з портретами моїх вічно живих у моєму серці матері, братів, батька.

Сергій Подерв'янський

професор НАОМА, народний художник України

Зі спогадів про час воєнний

Штурм населеного пункту Очеретине

Зима 1942–1943 року. Донеччина. Наш стрілецький полк уночі прибув до місця призначення, а саме до нижнього краю узвишшя, на якому розташоване село Очеретине, зайняте німцями. Недавні бої та безсонні ночі вкрай виснажили солдатів. І як тільки було визначено порядок відпочинку, все навкруги поринуло в сон...

Скільки нам бути тут — ніхто не знав. А наше місце розташування з боку села Очеретине візуально проглядалося. Тому необхідно було маскуватися. Очикуючи чергового наказу, займалися ремонтом обмундирування, взуття, чистили зброю. Так минуло кілька днів. Командний склад — від командирів рот і вище — постійно перебував на нарадах. Ночами розвідка уточнювала відомості про супротивника.

Було зрозуміло, що передбачається наша участь у широкій операції. Нам спокій тільки снився... Пізнього вечора надійшов наказ: перевірити бойове спорядження, нічого зайвого при собі не мати. На світанку необхідно оволодіти населеним пунктом Очеретине. Всю підготовку проводити за повної тиші. Успіх операції може забезпечити тільки фактор несподіваності. У стінах будинків Очеретяного, що виходять на схил узвишшя — амбразури з кулеметами. Наступ підтримуватимуть дві наші гармати. Сусіди справа допоможуть мінометними засобами...

Годині о четвертій, як тільки почало світати, нас поротно розташували за різними укриттями. Не пам'ятаю, за якою командою почали наступ короткими перебіжками. Без жодного звуку. Падали, піднімалися, бігли, знову падали... Періодично ракети слабо освітлювали схил. Та враз хлинули кулеметні черги, зриваючи виступи на схилі. Почулись віддалені